

կրաչաղախով: Այս բերդը՝ որ շատ հին անցեալ ունի, յայտնի է հին դարերի պատմագիրներին Բաբելոն անունով, այսօր աւերակ եւ անընակ է: Ո՛չ միայն իսլամի իշխանութեան շրջանում վերանորոգուած են նրա պարիսպներն ու զօրանոցները, իշխանական ապարանքն ու մթերանոցները, այլեւ այդ տեղ աշխատել են բիւզանդական ստրատեգսաների, Հոմէական կոնսուլների, Պարթեւ-Արչակունիներին եւ Բագրատունիներին ծրագրով դարէդար վարպետներ, որոնց իւրաքանչիւր շրջանից մնացորդները նկատելի կերպով իրարից տարբերուած են: Նոյն իսկ այդ տեղ Ուրարտացիներից հազարաւոր տարի առաջ շինուած են եղել աչքադարեան ամրոցներ:

Ինչպէս աւերակ է բերդն իր գեղեկով, այդպէս էլ աւերակ է քաղաքն իր շուկայով, ուր 3-400 խանութներ կայ, բայց ժողովուրդն այնքան աղքատ է, որ ոչինչ չի գնում, այլ առուտուրը միայն արտահանութիւնն է: Ամէն կողմից հոս նիւթերը-միրգ, մորթի, եղ, պանիր, բուրդ եւ ուրիշ առարկաներ կուտակուած, Տրապիզոն են ուղարկուած, որ փող ստանան եւ պետական հարկերը վճարեն: Քաղաքում էլ քրիստոնեայ Հայ չկայ, չքացել են արհեստավորները, չունին հագուստ, նոյն իսկ քօշ կարող չկայ, հիւսն ու որմնագիր, որ վերանորոգէ եւ բլուածներն էլ չեն շինուած: 400 տուն Հայերից, չորս հինգ տուն էլ չթողին, որ գերձակ կամ դարբին ունենան: Ինչպէս բերդն ու քաղաքը, նոյնպէս գեղերն ու գաւառը իրենց ունեցած կործանուած վանքերով, տաճարներով եւ բնակարաններով այնպիսի վիճակի մէջ են, որ կարծես թէ՛ հոգեվարք են քաշում:

Բայբուրդի հմուտ արհեստավոր եւ անձնավստահ գաւակները, ինչպէս քաղաքից նոյնպէս եւ գեղերից պարբերաբար Կ. Պոլիս եւ ուրիշ տեղեր դաղթելով, պանդխտելով՝ ցրուեցան, յաջորդներ եւ արհեստագէտ ժողովուրդներ չթողին: Բայբուրդի ժողովուրդն էլ Հովտիկի նման բնիկ է, իսլամն ընդունած եւ թրքախօս, նախկին ոստանիկապետական սերնդից: Ինչ որ ասացինք Հովտիկի մասին, կրկնելու կարիք չկայ:

Ճորոխի աջ ափին գտնուում են Ուրումէլի, Ալմշկա, Վանգ, Թաուֆ (Հաւուկ), Խոփուր, Խայէկ, Քարաւեր, Տանգուտ եւ Իշքոնուս գեղերը, որոնց միջից անցնում են համանուն

վտակներն ու ոռոգում են այդ գեղերի հանդերը: Իսկ ձախ ափից միանում է Բալախոռ վտակը: Վերջին միջապագային պատերազմից առաջ Արմշկա, Առիւծկա, Աւերակ (Էվէրեկ), Լուսահոնգ կամ Լուչոնք, Խայէկ, Սղըր-Ջիկ գեղերը Հայեր էին ապրում, որոնցից այսօր միայն աւերակներ են մնացել:

Գ.

Բալախոռ եւ Սիւնուր դաշտ:

Բայբուրդից սկսած Ճորոխը թեքում է դէպի հիւսիս արեւմուտք, մինչեւ Բալախոռի վտակի խառնուեքը: Բալախոռի աւանը ՃԱ-ի ամենա-արեւմտեան-հարաւային ծայրն է կազմում, շրջապատուած է հարաւից Սղըր-Ջակ¹, Օթլուկ, Ակրունդար, Կարադաշ, Զուրոգմա, Վափուկ եւ Զիարէթ լեռներով, որոնք Եփրատ եւ Կալկիթ գետերի եւ Բալախոռի վտակի ջրածան գիծերն են կազմում:

Բալախոռ վտակը բազմաթիւ առուակներից է կազմուած, որոնք ոռոգում են ամբողջ աւազանը: Արեւելեան-հարաւի կողմից Ակ-բարա լեռներից դէպի հիւսիս է իջնում Վարչին առուակը, որը ոռոգում է մեծ եւ փոքր Կշլակ, Բեռնա, Կալիսկալար, Վարիթմա, Տանիշման, Վարգական, Հնձաւերակ գեղերի հանդերը, ապա միանում է Հինգի առուին: Ակխովի լեռներից բղխում է եւ դէպի հիւսիս ուղղուած Հինգի առուակը Վարչին առուի հետ զուգընթացաբար եւ ոռոգում է Մագերա, Խոլսո, Զիւջուգէ, Դիւտեր, Խաշիէ, Քելեվերիկ, Հինգի, Հինգիխան, Սիւնկարուս, Կուշկուրի, Զեմիսիմիս եւ Մանաս գեղերը: Հինգի առուի Բիւշտի առուն ոռոգում է Սեգլի, Պուրակ, (Բլուրակ) եւ Բիւշտի գեղերը, նոյնպէս ձախից միանում է Զելար առուն, ոռոգելով Սարաջիլ եւ Զիւլայ գեղերը: Լոռի առուակը բղխում է Ակրունդար լճից ու 7600' բարձրութիւնից, անցնում է ոռոգելով Գիւլ-Անահիտ² գեղից, մտնում է Լոռի գաշտը, Հայֆ (Խայք), մեծ եւ փոքր Լոռի, Զիւրանի-

¹ Սղըրճակ լեռները կոչւում են նոյնպէս Բրըւար (քառասուն դից օթեան) եւ պաշտում են բնիկներից, որոնց Բրիտապիորի վանքը (Կոփէս առ-ի ափին) մի ժամանակ հեթանոսական տաճար է եղել քառասունից նուիրուած: ² Գիւլ-Անահիտ գեղը — աւերակներով, Վարգահէրի նման իր բազմաշէր ջրերով եւ խորխոր ձորերով նուիրուած է եղել Անահիտին: Այս ձորերում ջրերը տեղ-տեղ լճակներ եւ ճահճներ են կազմել, որոնք վնասազանց են նուիրուած:

առաջ հրաւիրում էին Բայբուրգից եւ Կարնոյ սաղից. իսկ այժմ, արհեստաւորի կարիքը նրանց տանջում է: Բալախոռի գիւղացին իր արօրին պատկանեալ բոլոր իրերը վաճանճար սարքում է. բայց ուրիշ գործերի խելքը չի հասնում:

Մինչեւ ընդհանուր պատերազմ Հայերը շարունակում էին պահպանել իրենց գոյութիւնը հեռեւեալ գիւղերը Բլուր, Բլրակ, Բալախոռ, Կրչի (Գրչի), Էրֆենիս, Թումնա, Խնձաւերակ, Հնդի, Սարաչիլ, Ջուրմալանց, Վարգախան, Քարաւերակ, Քաւնքա, Քրիստի (Քրիստափոր), Վանք, Խայէք, Ուստիկ (Օձտեղ), Կոպիս (Խուրս):

Բալախոռի հայութիւնը սոսկալի փորձութիւններից եւ գաղթներից ու պանդխտութիւններից, եթէ պահել էր իր գոյութիւնը գաւառի ազգաբնակչութեան մի երրորդի չափ ($\frac{1}{3}$), դա նշանակում է, որ նա բարոյական մեծ ոյժ է ունեցել տոկալու մինչեւ քսաներորդ դարը:

Թուրքական կառավարութիւնը հովտիկը, Բայբուրգը եւ Բալախոռը միացրած մի գաւառ է (սանջակ) համարում:

Լեւոնյան:

ԱՏՐՊԵՏ

(Շարունակելի):

Ս Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

LEHMANN-HAUPT C. F., Armenien einst und jetzt. Reisen und Forschungen. II. Band, I. Hälfte. Das türkische Ost-Armenien. In Nord-Assyrien. Mit 132 Abbildungen und 2 Tafeln. Berlin, B. Behrs Verlag Friedrich Feddersen, 1926, 8°, S. XII+450+21.

Ա.

Առաջին հատորին հրատարակութեան յետոյ այնչափ անհամբերութեամբ սպասում երկրորդ հատորը վերջապէս այժմ ուրախութեամբ մեր առջեւ ունինք, բայց յապաղման տարիներու թուին աճման համեմատ գործիս ծաւալն ալ աճած ըլլալով, թէ՛ հեղինակն եւ թէ՛ հրատարակիչը յարմար գտած են Բ. հատորն երկու մասի բաժնել, եւ ինք իր մէջ ամբողջութիւն

թիւն կազմող, արդէն պատրաստ, առաջին մասն հանրութեան յանձնել, իսկ երկրորդը, որ այս սքանչելի գործին պսակը պիտի կազմէ, ցանկի եւ անդրագոյն ծանօթութիւններու պատճառաւ առաջին աութիւ հրապարակ հանել: Մերովսանն մաղթելով որ այդ ամենահետաքրքրական մասն, ուր Խաղտեաց ծագման ու քաղաքակրթութեան մասին պիտի խօսի, վաղ ընդ փոյթ լոյս տեսնէ խոստացուած աշխարհագրական քարտէսով. այժմ ջանանք առաջիկայ մասը ծանօթացնել «Հանդէս»ի ընթերցողներուն:

Ինչպէս առաջին՝ նոյնպէս երկրորդ հատորին բովանդակութիւնը մասամբ մեզի ծանօթ էր հեղինակին եւ Բելքի զանազան թերթերումէջ գրած յօդուածներէն, որոնցմէ մաս մը թարգմանուած են հայերէնի ՀԱ. ի մէջ (հմմտ. ՀԱ. 1899, էջ 281, 1900, էջ 65, 215, 243, 287, 335, 1902, էջ 233, 1903, էջ 321, 1904, էջ 65, 1907, էջ 21): Լեւոնի եւ Բելքի գործերու ամփոփ ցանկը տուած է Հ. Պ. Ֆէրհաթեան (հմմտ. Յուդակ եւրոպական-հայկական հրատարակութեանց ՀԱ. 1913, էջ 383, 447): Լեւոն-Հաուպտ այս գործիս մէջ ոչ միայն ցիր ու ցան տեղեկութիւններն ի մի ամփոփած է ալլ նաեւ մանրամասն նկարագրած է պատմական այն վայրերը, ուր կարող եղած են այցելել, պարզած եւ ճարտարօրէն մեկնած բովանդակութիւնն՝ այն պատմական հնաւանդ յիշատակարաններուն, զոր յաջողած են ձեռք ձգել կամ ուսումնասիրել:

Առաջին հատորը կը կազմէր ա. եւ բ. դիրքը, իսկ ա՛յս՝ գ. եւ դ. ը: Երրորդ դրբով 17.—24. գլուխը, էջ 3—224 կը ներկայացնէ Արեւելեան Թրքահայաստանը, իսկ չորրորդով 25.—28. գլ., էջ 225—450 Հիւսիսային Ասորեստան, մնացած 1—20 էջերը կարեւոր դիտողութիւններ ու ծանօթութիւններ կը պարունակեն:

Փէ. գլ. դէպի Վան: Խաղտեաց երբեմնի մայրաքաղաքին եւ անոր մերձաւոր եւ հեռաւոր վայրերուն նկարագրութիւնն ու խուզարկութիւններն հեղինակին ծրագրին համեմատ (Ա. հտ. էջ 30) վերապահուած էր Բ. հատորին, իրենց ուղեգրութիւնն հասցուցած էր Լեւոն-Հաուպտ Թրքական սահմանը՝ Ս. Բարթոլոմէոսի Հայոց վանքը, որուն հնադարեան ղեղեցիկ եկեղեցին աւմայի եւ մասամբ կործանած կը գտնեն: Այս